

⁵⁸ Там само. – Арк. 317.

⁵⁹ Там само. – Арк. 320.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – Арк. 321.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. – Арк. 360.

⁶⁵ *Майстренко І.* Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1969. – Ч.2. – С.99.

It is told in the article about the unknown details of M.Hrushevs'kyj's death. The author gives his own version of circumstances of the famous scientist's death.

В.Ф.Солдатенко*

**ІДЕЙНИЙ ОПОНЕНТ М.ГРУШЕВСЬКОГО
(ПОЛЕМІЧНІ ЗАУВАГИ НА ПОЛЯХ КНИГИ Ф.ТУРЧЕНКА
«МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ І СЛОВО»)**

У статті автор подає відомості про монографію Ф.Турченка, в якій розповідається про роль М.Міхновського в українській історії, його політичну діяльність, місце і роль Української народної партії під час національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Місце і роль М.Грушевського в історії українського визвольного руху, національно-демократичної революції 1917–1920 рр., відродження української державності широко і предметно досліджені в історіографії. Деяко менше поталанило його ідейно-політичним опонентам і, почасти, суперникам, які пропонували і виборювали альтернативні шляхи розв'язання українського питання. Чи не найцікавіший і найпритягальніший у цьому сенсі М.Міхновський.

Загалом ім'я Миколи Івановича Міхновського міцно вкарбоване в українську історію. Однак в узагальнюючих працях воно згадується, а життєві діяння й спадок оцінюються по-різному, іноді діаметрально-протилежно. Та й у спеціальних дослідженнях сюжети, пов'язані із внеском одного з яскравих уособлень національно-визвольного руху, нерівні, спорадичні, здебільшого обмежуються моментами розробки програми Револьюційної Української партії (1900 р.), створенням (1902 р.) і дуже скупими даними про діяльність Української народної партії, протистояння прибічників самостійницького й автономістсько-федералістського курсів Української революції, зокрема підходів до українізації російської армії 1917 р., розв'язання проблеми національних збройних сил. У мемуарній (здебільшого йдеться про закордонні, частково – вітчизняні видання Д.Антоновича, К.Антонович, М.Грушевського, Д.Дорошенка, В.Кедровського, С.Єфремова, Ю.Колларда, О.Лотоцького, Л.Старицької-Черняхівської, П.Скоропадського, Є.Чикаленка, С.Шемета) та діаспорній літературі (П.Мірчук, Р.Млиновецький, В.Верига) нагромадилося чимало тенденційних, суб'єктивних, дуже суперечливих тверджень і оцінок. Тобто більш-менш цілісної, вираженої уяви про діяльність одного з неординарних борців за українську ідею з наявної історіографії зробити було неможливо.

* Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етністоричних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

Предметніші дослідження досвіду українського визвольного руху, генеалогії національної суспільно-політичної думки, історії Української революції, що буквально вибухоподібно розпочалися з початку 90-х рр. ХХ ст., привели до накопичення чималого числа фактів, у яких так чи інакше фігурувало прізвище М.Міхновського, однак не змогли подолати істотного різнобою в їх тлумаченні, оцінках. Не вдалося того зробити й авторам спеціальних документальних публікацій і розвідок про окремі віхи біографії й аспекти творчості політичного діяча¹. Тому вихід у світ першої солідної монографічної біографії про М.Міхновського² привертає природний підвищений інтерес, сприймається як давно очікувана історіографічна подія.

Слід відразу відзначити: сподівання на істотний крок уперед в осягненні смислу життя, діянь і творчості одного із безстрашних борців за торжество української ідеї виправдались.

Книга Ф.Турченка (посилання на її сторінки дано в тексті) приваблює не лише надзвичайно цікавим об'єктом вивчення, а й рівнем виконання непростого задуму. Із великого числа видань історичної персоналістики, що з'явилися останніми роками, її вирізняє справді глибока дослідницька сутність, високий професіоналізм. З одного боку, здається, тільки так і мало бути – щоб вийти на узагальнюючу, підсумкову працю, слід було предметно розібратися у безлічі версій, масі вигадок і фантазій, які нашарувалися в історіографії щодо оцінок непересічної особистості, запропонувати читачам якщо не абсолютне знання, то хоча б максимально ймовірне, наближене до істини. І Ф.Турченко провів таку величезну роботу, здається, не залишивши поза прискіпливою увагою, логічною апробацією жодного із наявних поглядів.

З іншого боку, досвідчений історик демонструє не один блискучий зразок пошукової діяльності. Він «пройшов» за своїм героєм усіма його життєвими дорогами (аж до найвужчих стежок) і, починаючи від архівних, рукописних документів, уривчастих свідчень про народження, хрещення, навчання до блоків джерел, включаючи періодику, мемуари, рідкісні публікації про різноманітну фахову й громадсько-революційну діяльність, заново оцінив усі значимі віхи суперечливої, часом важкозбагненної долі. Звісно, на це довелося витратити не один рік. Однак і результати повною мірою виправдовують всі зусилля: вітчизняна історіографія збагатилася книгою, яких вийшло небагато останнім часом. Слід абсолютно погодитися із високим пафосом передмови до видання професора О.Удода, прикметно й напрочуд точно названої «Читайте цю книгу: вона навчить розуміти українську історію» (С.5). Хіба що можна додати: водночас це й достатньо наочний взірць пошуково-дослідницької роботи, на якому можна вчитись тому, як відповідально, вимогливо слід ставитися до історичних реконструкцій.

Автор книги зумів віднайти потрібні документальні свідчення для уточнення родоводу й, навіть, дати народження М.Міхновського. Без сумніву, тепер це 19 (31 за н. ст.) березня 1873 р. Подібним чином обґрунтовано час навчання в гімназії й університеті, прискіпливо перевірено хроніку переміщень (переїздів) героя книги, конкретизовано обставини появи багатьох праць, створення і функціонування різних організацій, до яких був причетним М.Міхновський, рівною мірою постановки періодичних видань тощо.

З особливим інтересом читаються сторінки, на яких розповідається про оточення М.Міхновського, його стосунки (часом дуже непрості, суперечливі) із І.Франком, Лесею Українкою, М.Грушевським, С.Єфремовим, Є.Чикаленком, Б.Грінченком, Д.Антоновичем, В.Винниченком, братами Шеметами та багатьма іншими діячами українського відродження, кращими представниками національної еліти. У результаті відтворюється справді панорамна картина українського сегменту суспільного життя, передається атмосфера інтелектуальних шу-

кань і прагнень, а в біографії однієї людини акумулюються проблеми цілої історичної епохи.

Праця Ф.Турченка «підкупає», зокрема, тим, що автор прагне зрозуміти хід думок, логіку міркувань, зумовленість вчинків М.Міхновського. Для цього він глибоко аналізує головні суспільні тенденції наприкінці ХІХ – у перші десятиліття ХХ ст., політичні детермінанти, конкретну розстановку сил в українському визвольному русі, змагання, зіткнення ідеологічних концепцій, доктрин і на такому доволі широкому історичному тлі намагається проникнути в морально-психологічні, освітньо-фахові чинники теоретичних пошуків і умовиводів одного із найпослідовніших і найяскравіших уособлень самостійництва. А відтак запропоновані оцінки, висновки, узагальнення видаються цікавими, значимими, вартими уваги.

Зі сторінок книги М.Міхновський постає як надзвичайно щира, цілісна, принципова, безмежно віддана справі звільнення рідної нації натура (слова «найдужче любити український народ» по суті були його несхибним життєвим імперативом), мислитель, який, випереджаючи час, пропонував єдино можливий, зрештою, єдино виправданий і результативний шлях національного прогресу – завоювання самостійності України. Досягнення мети передбачалося найрадикальнішими засобами – повстання, революції, силові акції, одним словом – «війна» (С.110–111). Образ, безумовно, світлий, яскравий, надихаючий. Не дивно, що Ф.Турченко по-справжньому закоханий у нього (і нічого поганого в тому немає – тільки так і можна щонайглибше розуміти та емоційно-ефективно відстоювати правоту і правду свого героя, зрештою – свою правоту й правду), вивисуючи його серед інших діячів українства, шукаючи (і знаходячи) переваги пропонованих ним політичних платформ і гасел.

Однак є моменти (при тому достатньо важливі й принципові), які не дозволяють беззастережно, беззаперечно прийняти запропонований Ф.Турченком погляд на широкі й надзвичайно сутнісні проблеми історичного поступу України, виразно віддзеркалені в долі М.Міхновського.

Глибоку, історичну правоту, обґрунтованість концепції радикального самостійництва автор аргументує по суті двома логічними «фундаментальними» тезами (чи ж то разом антитезою):

1) несприйняття переважною більшістю керівників національно-визвольного руху, Української революції 1917–1920 рр. самостійницьких програм М.Міхновського привело до краху національних сподівань, на десятиліття закрило можливість українцям зажити справжнім, повнокровним національним життям, повноцінно самореалізуватись;

2) розвал Союзу РСР, здобуття Україною державної незалежності 1991 р. означало підтвердження суспільно-політичного прогнозу М.Міхновського і його однодумців, стало торжеством теоретичних уяв про чинники справжнього національного розвитку і прогресу.

На перший погляд, сенс у такій позиції є. Однак не варто поспішати погоджуватися з нею цілком і безумовно, а спробувати не лише критично поставитись до аргументів прихильників соціалістичних і федералістських орієнтацій, як це достатньо розлого, предметно зроблено в книзі, а й спробувати неупереджено перейняти мотивацією їх позиції, поширити конкретно-історичний підхід у всій його повноті на ідейно-політичних опонентів М.Міхновського і, головне, об'єктивно оцінити потенції національно-визвольного руху. Тоді з'ясується, що справа із перспективою радикального розв'язання українського питання в перші десятиліття ХХ ст., та й пізніше виглядала не лише непросто, а й достатньо проблематично.

Ніхто із патріотів-українців – сучасників М.Міхновського – не взявся б доводити, що самостійність України – то річ небажана, недоречна, а відповідне гасло

– позбавлене сенсу чи, навіть, шкідливе. Однак дати ствердну відповідь на питання, чи це досяжно було 1900, 1902 та й, навіть, 1917 р. (принаймні, навесні-влітку) навряд чи хто із політиків-реалістів узявся б. Не маючи можливості навести всю суму аргументів, доводиться обмежитися лише найочевиднішим.

Ф.Турченко, вочевидь, видає бажане за дійсне, коли стверджує, що «з іменем М.Міхновського та його соратників пов'язаний цілий суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні початку ХХ ст. – самостійницький рух» (С.12). Адже він, мабуть, не випадково не наводить чисельності найпрезентабельнішої самостійницької сили – Української народної партії. Вона об'єднувала фанатично відданих українській ідеї борців. Але ж їх були лічені одиниці.

Ф.Турченко, слідом за Р.Млиновецьким, вкотре доводить факт існування 1917 р. «Братства самостійників» (чомусь глибоко законспірованого, таємного, тоді як в умовах демократичних свобод усі політичні сили із весни 1917 р. діяли в Росії легально), пише про істотний вплив його членів на масові настрої, перебіг подій, однак перелік прізвищ знову настільки скупий, що його годі співвідносити з кількістю пальців однієї руки (С.238).

Якщо ж у середовищі національної еліти не існувало міцного ядра прихильників самостійництва, то в народних масах – і поготів.

То ж погляди лідерів українського національно-визвольного руху виправдано зверталися у бік реальніших перспектив – гуртування сил, здатних повалити самодержавство, як оплот соціального й національного гноблення усіх народів, у тому числі й українського, а потім досягнення народоправства, республіканського ладу як передумови ліквідації експлуататорів, переважна більшість яких в Україні була інонаціональної належності. То ж платформа широкої національно-територіальної автономії постає як науково-політично обґрунтована і не авантюрна, прогностично досяжна. І якщо М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, інші прибічники «націонал-федералістичної легенди», як їх називає Ф.Турченко (С.12), справді вдавалися до критики (і достатньо рішучої) М.Міхновського, його прибічників, так їх також варто спробувати зрозуміти. Вони піклувались про створення широкого національного (й водночас – у всеросійському масштабі – демократичного) фронту як підстави для реалізації планів розв'язання українського питання. А певною завадою (хоча, можливо, і не дуже впливовою, могутньою чи «страшною») були плани, а головне – по суті сектантські, радикальні дії самостійників.

А відтак вважати представників автономістсько-федералістського курсу до певного часу – до пізньої осені 1917 р. (це абсолютна переважаюча частина провідників і найширших кіл рядових учасників руху) бездарними особистостями, поганими аналітиками, недалекоглядними, неадекватними політиками, які тільки те й робили, що зривали зусилля самостійників, як мінімум, не виправдано. Тим більше – висувати до них дуже відповідальні звинувачення. Якоюсь унаочненою аналогією тут може бути, зокрема, наступне. Леонардо да Вінчі, як відомо, геніально прозрівав апарати для космічних польотів ще в кінці XV – на початку XVI ст. Та хто наважиться висувати претензії до братів Райт чи О.Можайського із приводу того, що вони аж на 400 з лишком років пізніше займалися винаходами літака, придатного лише для сполучення в земній атмосфері? Як мовиться, усьому свій час.

У суспільному розвитку також існує своя логіка, і нехтування нею межує із волюнтаризмом, авантюризмом, а то й призводить до них, провокує не просто безрезультатні дії, а й нерідко обертається на свою протилежність.

Дуже важливий елемент, який фактично обходить Ф.Турченко, це тісна, органічна взаємозалежність соціальних і національних аспектів суспільного поступу як неодмінної, достатньо непростой детермінанти початку ХХ ст. Точніше, він правильно констатує, що найпершою і, безумовно, найвищою, без перебіль-

шення – абсолютною метою проєктів М.Міхновського було створення самостійної, незалежної української держави, консервуючи у пропонованих моделях по суті тогочасний стан суспільних відносин. Однак не лише теоретично, а й на практиці було доведено, що без кардинальних зрушень у соціальній сфері (політичних революцій) надії на прогрес у розв'язанні українського питання були більш, ніж примарними.

Без Лютневої революції, яка знищила царизм, неможливою була Українська революція; без Жовтневої революції, що усунула з політичної арени Тимчасовий уряд, навряд чи можна було розраховувати на проголошення Української Народної Республіки; без листопадової революції (1918 р.) у Німеччині не було реальної перспективи звільнення від австро-німецької окупації; без революційного зриву в Галичині як складової процесу розпаду Австро-Угорщини, мабуть, марно було сподіватись на створення державності на західно-українських землях, на спробу досягнення соборності українських земель 1919 р.

Однак не можна не помітити, що соціальні завоювання трудящих та й сутнісні демократичні зрушення не просто виявились чужими палкому проповіднику національного самостійництва, ірраціоналізм світогляду якого не міг не відзначити й автор книги (С.138–139). Вони дедалі штовхали його вправо. За визнанням Ф.Турченка, у той час, коли більшість проводу українського національно-визвольного руху, «опинившись у тенетах марксистських теоретичних конструкцій», виявила для себе, що «незалежність України «була за межами можливого» (С.138–139), М.Міхновський пережив ідейну еволюцію від тимчасового захоплення соціалізмом (під час революції 1905–1907 рр.) до лібералізму й, навіть, консерватизму» (С.170).

Не пройшли непоміченими для авторитетних діячів українського руху, та, мабуть, і не лише для них, «роялістичні заходи» (Є.Чикаленко), «лояльні ухили» (В.Винниченко) М.Міхновського під час імперіалістичної війни (С.202), «реакційно-аристократичний дух, котрий вияв із агітації М.Міхновського» (М.Грушевський) 1917 р. (С.237). А Д.Антонович і взагалі відніс недавнього співника і друга до «крайне правих українських громадян» (С.218). Не дивно, що австро-німецькі окупаційні власті розглядали у квітні 1918 р. його кандидатуру на ймовірного диктатора (гетьмана), а після того, як їх остаточний вибір на цю роль упав на П.Скоропадського, М.Міхновський рекламувався на керівника уряду авторитарно-монархічної державності (С.255–259).

Призначення не відбулося не стільки через принципово негативне ставлення М.Міхновського до П.Скоропадського та запроваджуваної державницької моделі, скільки через позицію гетьмана. Останній вів «свою гру» і по суті ввів у оману керівництво українських хліборобів-демократів, домагаючись їх прихильності у момент перевороту, і досить швидко «забув» про обіцянки (зокрема, й щодо М.Міхновського), прийшовши до влади (мабуть, свою роль тут зіграли й дуже негативні характеристики, які давали особистості останнього в оточенні П.Скоропадського³). А зустрічі, які мав із гетьманом М.Міхновський (хворий, він негайно після перевороту приїхав із рідної Турівки на Полтавщині до Києва, однак був розчарований пропозицією зайняти другорядну посаду і став у легальну опозицію до режиму), навряд чи характеризують його із найкращого боку. Для прикладу – В.Винниченко з огидою, обуренням відкинув пропозицію П.Скоропадського очолити Ряду Народних Міністрів. Відмовою на прохання співпрацювати з антидемократичним, репресивним, значною мірою антиукраїнським, режимом відповідали й інші провідні діячі тогочасних українських партій, не бажаючи зрадити себе, свої переконання. У цьому, як і у практично повному несприйнятті гетьманату масами, полягали головні причини падіння режиму, який деякий час тримався лише на силі австро-німецьких багнетів.

До речі, саме в цій площині (майже повної відсутності підтримки поглядів і М.Міхновського українськими політичними силами), гадається, можна знайти найрозуміліші, найпереконливіші пояснення причин падіння суспільної активності, глибокої апатії, фактичної зневіри у необхідність продовження боротьби, які задомінували у настроях ще донедавна однієї із найрадикальніше налаштованих особистостей українського руху.

Мабуть, не можна пройти і повз такий чинник, як стійкий імідж скандального шовініста, що закріпився за М.Міхновським із молодих років (інші не зовсім привабливі риси характеру холеричного темпераменту, які не оминає в мемуарах практично жоден із сучасників, кому довелося спілкуватися із неординарним політиком, свідомо полишимо «за дужками»). Ф.Турченко, безперечно, правий, що то був націоналізм особливого роду – «переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денационалізацію українців» (С.135). Для М.Міхновського такий націоналізм був своєрідним ідеологічним важелем мобілізації на національне визволення. Однак форма (гасла), в яку втілювалися загалом виправдані настрої і прагнення, викликала питання, настороження, а то й відразу. Інтелігентних людей (та й не лише їх) буквально шокували своєю прямолінійною безпардонністю, відвертим цинізмом окремі із «Десяти заповідей українця» («Катехісису українця»): «...Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри, жида – це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. ...Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів. ...Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами»... (С.131, 132) тощо.

Всупереч елементарним науковим, моральним уявам і принципам, священну ненависть до гнобителів М.Міхновський переносив на цілий народ, намагався культивувати ворожість до цілої нації. Справедливості ради, слід сказати, що український патріот демонстрував і гнучкіше ставлення до інших націй у дещо складніших ситуаціях, таких, як оцінка єврейських погромів – як адвокат він водночас захищав і селян, що брали участь в акціях – вочевидь, розумів соціальну природу і мотиви їх участі в насильстві – і ставав на бік постраждалих, скривджених євреїв – (С.173–179). Що ж до росіян, тут такої діалектичності бракувало. У брошурі «Спадщина тиранів» 1917 р. М.Міхновський беззастережно доводив: «Усі росіяни хочуть – унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися із того панування... Московський народ – не та чи інша партія, але весь народ, – хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами»... (С.222).

Цілком у дусі такого світогляду – ініціатива підризу пам'ятника О.Пушкіну в Харкові, чи відмова подати руку В.Короленку як «зраднику» свого народу (С.178). То чого ж тоді дивуватись, що від М.Міхновського воліли дистанціюватися діячі, які сповідували демократичні принципи, і він, зрештою, опинився майже в повній ізоляції?

До речі, український рух, національне державотворення з кінця 1917 р. – початку 1918 р. розвивалися під безроздільним гаслом самостійності (що стало результатом дії переважно об'єктивних чинників), а стосунки проводу Української революції із М.Міхновським від того не стали теплішими (останній, до того ж, як не дивно, саме у сприятливий переламний суспільний момент навесні 1917 р. – обрав протилежний вектор – несподівано хитнувся від, здавалося, своєї непорушної позиції – до автономістсько-федералістського курсу – С.218). Справа у тому, що на новому щаблі розвитку йшлося вже про якісно інший рівень самостійництва, органічно пов'язаний із цілим комплексом компонентів суспільного, національного прогресу. І навряд чи М.Грушевський, В.Винничен-

ко, М.Шаповал, С.Єфремов, П.Андрієвський, Б.Мартос, Д.Дорошенко погодилися б із тезою, що вони «механічно» запозичили (перейняли) ідею самостійності України у М.Міхновського. Швидше вони готові були доводити, що їх об'єктивно, логічно «підвела» до неї суспільна практика, революційний досвід і назрілі обставини (завойовані позиції) для можливої реалізації стратегії, сутність якої була близькою їх прагненням ніскільки не менше, ніж М.Міхновському.

Тож виникає питання про наукову коректність, можливо, категоричність висновків Ф.Турченка, згідно з якими самостійники на чолі із М.Міхновським у політичних подіях 1917 р. мали точніший розрахунок, ніж їх ідейні суперники з українського табору, «вели значно реалістичнішу, ніж автономісти, політику» (С.245), і що саме рух, започаткований М.Міхновським, «у кінцевому рахунку (хоча й у цілком інших умовах) ...утілився в незалежній Українській державі, проголошеній 1991 р.» (С.12).

Зі значно більшими підставами, гадається, можна вести мову про те, що нинішня незалежна Україна є логічним результатом боротьби багатьох поколінь патріотів, вірних синів нації (а вони дійсно часто дуже відмінно бачили шлях реалізації національної ідеї), хоча внесок у спільну справу був природно різним. І намагатися виміряти його персоніфіковано лише критерієм – хто несхибніше, наполегливіше повторював радикальні гасла, незважаючи на те, наскільки вони були реалістичними (адже політика – це таки мистецтво можливого, а не змагання в категоричній, красивій риториці) навряд чи виправдано, а можливо, і більше того – беззмістовно. А відтак і ускладнені (від того зовсім не переконливіші) міркування-висновки і вступу, і післямови книги про те, що М.Міхновський був водночас людиною і свого часу і майбутнього (тому й не міг бути зрозумілим, справедливо оціненим сучасниками, а надто чомусь – непересічними особистостями) значною мірою відпали б самі собою. І провину за особисту трагедію життя М.Міхновського не варто було б перекладати на політичних опонентів (передусім М.Грушевського – С.10), а нездатність сучасної суспільної свідомості піднятися до рівня адекватного реагування (бодай ретроспективного) на ідеї справді багато де в чому відважного і беззавітно відданого справі національного визволення борця пояснювати загальною зачарованістю писаннями якого б то не було авторитета (С.10, 178–179 та ін.), чи ж то недостатньою поінформованістю, або політичною заангажованістю науковців (С.221), які мають свій, відмінний, однак часто достатньо аргументований погляд.

Складні питання, які, як видається, неспроможні «закрити» запропоновані у книзі відповіді, постають не лише щодо моментів, так би мовити, макрорівня, а й значно конкретніших, проте достатньо істотних.

Кожен, хто вивчав історію такої поліцейської країни, як Росія, знає, що активні революціонери, особистості, що вдавалися до антидержавних дій (навіть лише в ідеологічній сфері), зазнавали неминучих репресій, найпоширенішими серед яких був арешт. Згідно з відомою статистикою, час перебування «революційних злочинців» на волі обчислювався кількома місяцями («найневловимішим» із великими труднощами щастило дотягти щонайбільше до двох років). Як вдалося М.Міхновському, що майже постійно перебував під наглядом поліції, був добре відомий як натхненник і керівник підпільних організацій (С.180–181 та ін.), і час від часу епатував суспільну свідомість неординарними, резонансними вчинками, залишатися поза межами досяжності всесильної репресивної машини – загадка. Статус успішного адвоката (який, між іншим, безкоштовно, українською мовою (тобто, на порушення царського законодавства) брався захищати бунтарів, соціалістів, не міг бути істотною перешкодою для охоронних служб імперії).

Не може не звернути на себе уваги й те, що автора «крамольних», антиурядових, підбурювальних матеріалів не чіпали (хоча знову-таки його ім'я було

добре відоме), а тих, хто нелегально переправляв подібні матеріали із Галичини в Наддніпрянську Україну, як, скажімо, В.Винниченко, кидали за ґрати. Популярний, престижний адвокат відкрито стає на захист підсудних, яких звинувачують у зберіганні нелегальної літератури, до видання якої сам має пряму причетність (С.172–173). Його близьких друзів заарештовують навіть за сфабрикованими звинуваченнями, а М.Міхновський дивно залишається невразливим (С.173). Чому, наприклад, за публікацію в «Снопі» «Української платформи», яка, за оцінкою поліції, «викликала вороже ставлення до уряду», згідно з розпорядженням генерал-губернатора, редактора часопису М.Біленького було заарештовано на 90 днів і оштрафовано на 500 рублів, а до видавця друкованого органу й редактора М.Міхновського жодних претензій не було висунуто (С.187–192).

Добре відомо, що М.Грушевського, якого початок Першої світової війни застав на власній дачі в Галичині, після повернення до Києва було відправлено у заслання до Симбірська «як австрійського шпигуна». Водночас М.Міхновський на момент вибуху військових дій перебував у Німеччині та з поверненням до Харкова жодних незручностей не мав, а в грудні 1914 р. був мобілізований до російської армії (С.201).

Не все ясно і в стосунках М.Міхновського з органами радянської влади, зокрема, із ЧК, співробітники якої поблажливо враховували прохання місцевої інтелігенції, більшовиків-українців, що неначебно зважали на виступи адвоката на користь селян під час дореволюційних судових процесів (С.268). Певні сумніви залишаються і після ознайомлення із викладеними обставинами смерті героя книги (С.279–281).

Даючи собі звіт у дискусійності багатьох вищепоручених моментів, знаючи, що ближчим часом позитивних відповідей на низку з поставлених питань напевно чи можна буде дати (а на деякі з них це, мабуть, зробити взагалі буде неможливо), слід звернути увагу на певні недосконалості книги, неточності, при недопущенні яких видання виглядало б вирашніше, солідніше.

Упадає у вічі своєрідна асиметрія історіографічних сюжетів-«вкраплень» (а їх у тексті багато – і це, безперечно, загалом додає цінності монографії). У багатьох випадках Ф.Турченко у суперечках із іншими фахівцями наводить неспростовні аргументи на основі достовірних фактів, доказових документальних свідчень (здебільшого йдеться про 1895–1907 рр.). Однак у другій частині книги (особливо щодо подій 1917–1919 рр.) автор допускає висновки, в основі яких лежить низка припущень (частина із них явно сумнівні).

Так, продовжуючи полеміку, яка ведеться в українській історіографії достатньо тривалий час, Ф.Турченко вкотре солідаризується із Р.Млиновецьким. Останній без будь-яких документальних підтверджень пише про заснування «першої», «самостійницької» Центральної Ради «Братством самостійників». На резонні сумніви істориків щодо того, що взагалі існувала така організація (про її причетність до оформлення Центральної Ради ніхто з тих, хто справді був учасником процесу, не згадує – однак про це вже не раз ішлося⁴), Ф.Турченко відповідає знайденим у фонді Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації за 1916 р. документом-копією «Програми і тактики Українського Самостійницького Братства». Із деякою видозміною назви документ виявлено також у Державному архіві Київської області і відомо, що дуже подібний варіант захоплено поліцією 1916 р. у Катеринославській губернії (С.208–209). Однак наявність згаданих документів зовсім ще не дає підстав про незаперечне свідчення існування відповідної організації. Це цілком міг бути підготовчий документ, ніколи і ніким не прийнятий. Ф.Турченко сам вказує, що «його (тобто документа – В.С.) авторство поліція приписувала (підкреслення моє – В.С.) організації, що діяла в краї та (у перекладі російською) називалася

«Инициативным комитетом (знову підкреслення моє – В.С.) Украинского независимого союза (там само). Наявності цих документів для Ф.Турченка достатньо, щоб зробити висновок, «що організація чи окремі ізольовані групи з чіткою самостійницькою орієнтацією в роки світової війни в Україні справді існували» (С.209). У даному разі автор назви організації не вживає, хоча сторінкою вище ті ж документи беззастережно вважає доконаним фактом існування «Братства самостійників», а в наступному, слідом за Р.Млиновецьким, описує певні його кроки як безсумнівної політичної реальності (жодних документальних свідчень, природно, не наводиться). Із недоведеного існування «Братства самостійників» виникає версія про його ймовірну причетність до створення «самостійницької Центральної Ради (С.216) – паралельного зі сформованим із ініціативи Товариства українських поступовців центром – Українською Центральною Радою. При цьому версія про існування на початку березня 1917 р. *двох* (тут і далі виділено автором) національно-політичних центрів ...має не менше підстав для існування, ніж версія про існування одного – створеного ТУП. При нинішній джерельній базі проблеми *обидві ці версії* мають право на існування як *гіпотези*, над якими слід працювати, розширюючи коло документів» (С.216).

Із подібним підходом, із пропонованою логікою погодитись ніяк не можна. Тут згадана асиметричність виявляє себе особливо наочно. Документально не переконавши читачів у реальному існуванні «Братства самостійників», досягнувши по суті рівня ймовірності, Ф.Турченко вважає цього цілком достатнім, щоб вийти на наступний, новий рівень передбачення – про можливу участь «Братства» в організації «самостійницької Центральної Ради» і вважає свій висновок (мабуть, його можна іменувати недосконалою конструкцією) версією, рівноцінною іншій, оголошує обидві версії гіпотезами.

Як не дивно, за версію, гіпотезу видається реальне, неспростовне знання, що має під собою досить широку документальну основу і майже ніким (за винятком Ф.Турченка, Р.Млиновецького та, можливо, ще 3–4 авторів) не спростовується. Звичайно, у науці траплялося й так, що правота виявлялася на боці й одного дослідника. Однак і шлях до подібного результату повинен бути, вочевидь, іншим, ніж реалізований у рецензованій книзі. Адже Ф.Турченко ставить під сумнів факт створення Центральної Ради, започаткований Товариством українських поступовців на підставі лише двох моментів – відмінностей у датуванні події в різних мемуарних джерелах (що для даного виду джерела явище взагалі досить поширене та й зрозуміле, якщо зважати, що кожне організаційне рішення – це процес, який мав певну тяглість, в якому різні особистості суб'єктивно наголошують на віхах, які їм бачилися значимішими) та певних редакційних недосконалоствях інформаційно-репортерських матеріалів (що також трапляються в журналістській практиці нерідко – С.210–213).

Отже, автор намагається урівноважити версію, яка зовсім не має документальної основи, із версією, побудованою на документах, лише деякі елементи яких справді можна сьогодні витлумачити й неоднозначно. І якщо навіть допустити, що Ф.Турченко до певної міри має рацію, коли вважає, що в тогочасний момент самостійницька течія і настрої мали вплив на суспільні процеси, є досить цікавий документ, який прямо свідчить проти думки про створення двох центрів українського визвольного руху в перші дні березня 1917 р. (до речі, побічавши прокоментувати всі (підкреслено мною – В.С.) джерела, тому що «їх мало» (С.212), автор чомусь випускає із поля зору достатньо важливу, й загалом відому публікацію). Ідеться про спогади Є.Чикаленка – однієї із ключових постатей тогочасного національного життя та найдіяльніших керівників ТУП. Знову-таки, як мемуарне джерело, воно викликає певні критичні зауваження (і хронологічні «зміщення» у співвіднесенні деяких подій, і те, що під час переписування записок батька син Петро вніс до них деякі (?) зміни тощо), однак,

при всьому тому, гадається, досить точно відбиває процес створення Центральної Ради, оскільки чітко кореспондується зі значною масою інших свідчень і, ненавбаче, акумулює їх (можливо, достатньо інтегрально «віддзеркалює»).

Є.Чикаленко згадує, передусім, що Товариством українських поступовців керувала Рада, обрана задовго до 1917 р.⁵

У тривожні лютневі дні Рада ТУП, яка до того засідала раз на тиждень, вирішила збиратися щовечора в клубі при «Просвіті», уважно слідкувати за подіями і оперативно приймати відповідні рішення. На той час до Ради, крім Є.Чикаленка, входили А.Вязлов, А.Віленський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, Ф.Матушевський, В.Прокопович, А.Ніковський, Л.Черняхівський, О.Андрієвська. Постійно запрошували й Марію Грушевську, яка тримала чоловіка, – Михайла Грушевського, який перебував у Москві, в курсі справ. Уже тоді було намічено секретарів у різних галузях діяльності і вирішено скликати з'їзд ТУП, а потім Всеукраїнський конгрес.⁶

Якби намічене реалізувалося, то Товариство українських поступовців, очевидно, висунулося б на роль керівника всього українського руху. Однак життя внесло свої корективи. Є.Чикаленко описує події так: «На друге ж чи на третє засідання в Клубі прийшли: І.Стещенко, Д.Антонович та О.Степаненко (ці ж прізвища називає й Б.Мартос⁷) як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перерахувати тих організацій, бо, очевидно, тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було.

Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб у Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської Ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУПівська Рада є тільки Виконавчий Орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони є делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимось прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогічного Музею. Щоб не розбивати сил і не втворювати двох центрів, ми вирішили з'єднатися із тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повстала Центральна Рада»⁸.

Отже, щоб не розбивати сили, не допустити створення двох центрів руху, тупівці, як єдина організація, що мала свій керівний, дієздатний орган (Раду) пішли у перші ж дні березня 1917 р. на створення однієї та єдиної Центральної Ради. До речі, у відтвореному сюжеті йдеться про активність соціалістів, а не самостійників. Що ж до О.Степаненка, як і інших самостійників, які за Ф.Турченком, шукали контакти із тими представниками соціалістичних партій, які схилились до самостійницької позиції (С.211–213), то й тут у споминах Є.Чикаленка є своє (звісно суб'єктивне, однак прикметне) зауваження: «...Співділання з такими безпринципними демагогами, як О.Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на засідання Центральної Ради»⁹. Крім іншого, із даної констатації виходить, що поодинокі самостійники втворювали не окрему (першинську) Центральну Раду, а брали участь у створенні, а потім діяльності єдиного органу.

Ні про які перевороти в Центральній Раді з приїздом М.Грушевського Є.Чикаленко також не згадує. «Саме тоді приїхав з Москви М.Грушевський, і коли я побачився із ним, – пише відомий український діяч, – він уже був усвідомлений про заснування Центральної Ради і, видимо, був дуже задоволений, що його позаочно вибрали головою»¹⁰.

Є в мемуарах Є.Чикаленка і цікаві рядки, що стосуються безпосередньо М.Міхновського: «Перед засіданням Т-ва «Підпоміги української літератури, науки і штуки» зайшов до мене харківський адвокат М.Міхновський, що тоді служив у Києві Товаришом Військового Прокурора, і почувши, що я не маю

грошей на видання газети (йдеться про створення «Нової Ради», перший номер якої вийшов 25 березня 1917 р. – В.С.), запропонував організувати видання на паях (уділах) рублів по сімнадцять тисяч пай, тоді він зі своїми однодумцями візьмуть п'ять паїв. «Але ж ви, – кажу, – самостійник, а на нашу думку ще не на часі (підкреслено мною – В.С.) підіймати це питання в газеті, бо це переполюшить московське й наше зросійщене громадянство і може нас роздушити, бо з ними боротьба тяжча, як із царським урядом».

На це він відповів, що сам добре розуміє, що ще не пора говорити про самостійність Української Держави (підкреслено мною – В.С.), бо маси народні ще не свідомі, але треба їх освідомлювати, а тому йому й ходиться про газету, без якої тепер обійтися не можна»¹¹.

Описаний епізод свідчить не лише про те, що в момент утворення Центральної Ради М.Міхновський тимчасово відійшов від самостійницької позиції (це підтверджується й іншими свідченнями, зокрема Д.Антоновича¹²), а й про те, що не було ідеологічних підстав і сенсу для організаційного оформлення двох центрів українського руху. Тут можна згадати й більше – відновлена наприкінці березня 1917 р. Українська народна партія висунула не самостійницькі, а федеративні й автономістські гасла¹³ (те ж змушений визнати на основі аналізу документів і Ф.Турченко – С.217).

Тож виникає чимало питань, серед яких хоча б такі: А хто ж тоді входив до «Братства самостійників»? Якщо це не міфічна організація, то хто з її членів входив до «самостійницької Центральної Ради»? Яким був реальний вплив на політичне життя самостійників, якщо самостійницькі гасла ними самими були зняті?

Можна висловити припущення, що дати позитивні відповіді на ці питання Ф.Турченко (та й, мабуть, будь-хто інший) не може. І тоді з'являється штучна схема про дві Центральні Ради, про «Братство самостійників», про популярність самостійницьких гасел і вплив на суспільство їх носіїв. А найбільший аргумент для легітимізації такої схеми – заклик до розширення кола документів для підтвердження обох вищезгаданих версій (С.216).

Знову доводиться говорити про диспропорцію в документальному забезпеченні версій. Точніше – жодних документів про створення паралельною зі всім відомою Центральною Радою не виявлено, а матеріалів, аналогічних, близьких за змістом до споминок Є.Чикаленка, можна навести ще чимало. До такого висновку прийшли й вельми кваліфіковані фахівці, які нещодавно здійснили по суті фронтальний перегляд документальної бази українського визвольного руху і, власне, випереджаючи Ф.Турченка, ставили перед собою те ж спеціальне завдання – виявити якомога більше автентичних самостійницьких документів і не змогли досягти тут помітних успіхів¹⁴. Імовірно за все, розраховувати на прогрес на цьому напрямку взагалі безперспективно, оскільки відповідних матеріалів в природі не існує, бо й, мабуть, не існувало ніколи.

Залишаючись вірним своїй методи, автор рецензованої книги з відмінними мірками підходить і до питання про можливу причетність М.Міхновського до виступу полуботківців 3–5 липня 1917 р. Ігноруючи твердження учасників тогочасних подій, документальні реконструкції в сучасних публікаціях¹⁵, Ф.Турченко готовий абсолютизувати одне–два не зовсім однозначних висловлювання, якщо вони «спрацюють» на «потрібну» схему. Так, використовуючи слова із листа В.Винниченка до Є.Чикаленка про те, що виступ полуботківців був витвором «Міхновського і К, нашої чорної сотні», «міхновищини», а також фразу з листа Є.Чикаленка до А.Ніковського, де згадані вище слова потрактовуються так, що «Полуботківщину зв'язують з Міхновщиною» (С.243), автор монографії робить висновок про пряму участь М.Міхновського в організації та здійсненні солдатського заворушення. Однак і В.Винниченко, і Є.Чикаленко, і М.Падалка, і Б.Мартос, праці яких також залучено до аналізу, однозначно свідчать лише про

ідейний вплив на солдат-бранців Військового клубу ім. П.Полуботка, керівником якого справді був М.Міхновський. Проте, найімовірніше на початку липня 1917 р. його в Києві вже не було, оскільки в жодному з документів (а їх чимало і всі активні функціонери так чи інакше в них фігурують) не відбилася участь М.Міхновського в подіях. Та Ф.Турченко на те не зважає, навпаки, твердить, що «участь в організації виступу полуботківців була найзначнішою акцією М.Міхновського в 1917 р.» (С.244).

У даному випадку, як і в ситуації з «бунтом саперів» у червні 1907 р., автор книги видає версії за доведені факти (С.167–170), що, всупереч неприхованому бажанню додати до справжніх заслуг М.Міхновського й не безсумнівні, викликає лише додаткові питання і не стільки впевнює в його дійсній значимості, реальній політичній силі, скільки породжує недовіру й до об'єктивності, істинності відтворення інших складних, суперечливих сюжетів.

Прикрість викликають і інші недоречності, які трапилися в книзі. Так, праця Ю.Бачинського «Україна irredenta» в українському перекладі подається як «Україна уярмлена» (С.56). Насправді ж, найближчий відповідник – «Україна вільна». Створення («оформлення») Партії соціалістів-революціонерів сталося не 1897 чи 1898 р. (С.62), коли було здійснено лише невдалі спроби об'єднання розрізнених організацій, а на Установчому з'їзді наприкінці 1905 р. – на початку 1906 р.¹⁶ У січні 1905 р. С.Вітте був головою комітету міністрів, а не міністром внутрішніх справ Росії (С.155).

Без будь-якого роз'яснення залишилось рішення М.Міхновського, харківських самостійників разом з Українською радикально-демократичною партією підтримати на виборах до другої Думи кадетів, які начебто «обіцяли врахувати культурні запити українців, а деякі – навіть їхні прагнення до національно-територіальної автономії» (С.165). Насправді програма партії кадетів не включала жодних положень із національного питання, і невідомо, хто давав подібні обіцянки, наскільки вони були правдивими й реалістичними.

Судячи з усього, Ф.Турченко не зовсім критично поставився до споминів В.Євтимовича, який приписав більшовикам гасло негайного сепаратного миру з Німеччиною щодо кінця березня 1917 р. (С.226), тоді як насправді РСДРП(б) в той час виступала за завершення імперіалістичної війни загальним демократичним миром, а до тактики сепаратного миру схилилась лише після відмови воюючих країн позитивно відреагувати на пропозиції «Декрету про мир» II Всеросійського з'їзду Рад від 26 жовтня 1917 р. Говорити про це доводиться тому, що з явно хибного посилення виводиться задум М.Міхновського про укладення миру з Німеччиною та її союзниками для того, щоб вибити у більшовиків «страшну зброю, яка може дати їм перемогу» (там само). Передбачити щось подібне у березні 1917 р. навряд чи було по силах будь-кому.

Щось схоже можна висловити і щодо твердження про посилення М.Міхновського «на пункти Вільсона про самовизначення націй» у промові на I Всеукраїнському військовому з'їзді 6 травня 1917 р. (С. 232–233), а «14 пунктів» В.Вільсона, як відомо, були оприлюднені в січні 1918 р. На які «пункти Вільсона» посилався М.Міхновський, залишається невідомим.

Невірно говорити про розпад Українського національно-державного союзу в 1918 р. й утворення «на його місці» Українського національного союзу (С.260–261). Насправді відбулася трансформація організації, з якої було «витіснено» (в результаті перевиборів) прибічників гетьманської державності, а провід перейшов до рук противників режиму. Відповідно і з назви було вилучено слово «державний».

Отже, однозначно позитивно оцінюючи появу книги Ф.Турченка як плідну спробу з'ясування багатьох аспектів життя, творчості, діяльності неординарної, талановитої особистості, яких справді було небагато на українських історичних обши-

рах, доводиться констатувати, що чимало істотних проблем залишаються дискусійними, а чимало лише чекають на додаткові зусилля дослідників. Це природно, оскільки монографія Ф.Турченка тільки кладе початок серйозному, глибокому предметному освоєнню біографії, спадку одного зі світочів українського державництва.

¹ Див., напр.: *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. журн. – 1992. – №9. – С.76–91; №10–11. – С.63–79; Невідомі документи про Миколу Міхновського (Вступна стаття, підготовка документів до друку та примітки Сергія Квіта) // Українські проблеми. – 1994. – №2. – С.91–104; *Ткаченко Ю.* Батько українських націоналістів (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – №11. – С.127–138; *Лінецький С.М.* Міхновський: міфи історії та правда історії // Молода нація. – 1996. – Вип.1. – С.214–222; Перший український державник // *Горелов М.* Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. – К., 1996. – С.14–58; *Кармазіна М.* Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. – 1998. – №6. – С.39–44; *Білецький Б.Ф., Карпо В.Л.* Микола Іванович Міхновський (До 75-річчя від дня загибелі) // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Т.3 – Чернівці, 1999. – С.96–107; *Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П.* Невідомі листи М.Міхновського до М.Грушевського // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С.258; *Іх же.* Микола Міхновський: деякі штрихи правничої діяльності у роки століпінської реакції // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С.376–381; *Горелов М.* Будівничий українського війська (М.Міхновський) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ – Вип.28. – К., 2005. – С.61–74.

² *Турченко Ф.* Микола Міхновський: Життя і слово. – К.; 2006. – 320 с.

³ Див.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995. – С.127.

⁴ Див., напр.: *Солдатенко В.* Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. – К., 2004. – С.247; *Його ж.* Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Філософія, історія, політологія. Науковий вісник. – Миколаїв, 2005. – №1. – С.104–105 та ін.

⁵ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-й рік // Науковий збірник Української вільної академії наук у США (1945–1950–1995). – IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.251.

⁶ Там само. – С.254.

⁷ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Визвольний здви́г України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С.35.

⁸ *Чикаленко Є.* Назв. праця. – С.254–255.

⁹ Там само. – С.255.

¹⁰ Там само

¹¹ Там само. – С.256–257.

¹² *Антонович К.* З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. – 1957. – №11. – С.8.

¹³ Див.: *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К., 1997. – С.119.

¹⁴ Див.: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.11.

¹⁵ *Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В.* Виступ полуботківців у 1917 р.: (Спроба хронікально-документальної реконструкції події) // Укр. іст. журн. – 1993. – №7–8. – С.17–29; №9. – С.28–39; №10. – С.3–20.

¹⁶ *Аноприєва Г., Ерофеев Н.* Партия социалистов-революционеров // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – Москва, 1996. – С.433–452.

This is a review article of F.Turchenko's study of the role of M.Mikhnov'skyi in Ukrainian history, his political activity, the place and role of the Ukrainian National Party during the national-democratic revolution of the 1917–1920.